

Tadeusz Wasilewski

ORCID 0000-0001-9880-4485

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

DOI: 10.34888/ppw.2021.335-355

Jakub Zemła

ORCID 0000-0002-8321-3321

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

j.zemla@umk.pl

FORMUŁA ŚWIECKIEGO PAŃSTWA W PRAWIE REPUBLICKI CZESKIEJ I REPUBLICKI TURECKIEJ – ASPEKTY KOMPARATYSTYCZNE

Istotną i konieczną cechą wolności jest to, iż jest usytuowana.

~ Jean-Paul Sartre

WPROWADZENIE

We współczesnym świecie granicę wolności człowieka powinny wyznaczać wolność oraz prawa innego człowieka. Truizm tego stwierdzenia jest niczym innym jak próbą konstatacji rzeczywistości, która, co do zasady, nie poddaje się polemice. A jednak Autorzy, dostrzegając jej wielowymiarowość, pragną na wstępie zaznaczyć istotę pewnego etyczno-normatywnego pryncypium. Wolność istoty ludzkiej jest wpisana w jej godność, stanowi jedno z najważniejszych praw człowieka i *quod talia* wpisuje się w prawnonaturalną teorię zaproponowaną przez T. Ślipkę¹, wedle której wśród norm prawa naturalnego wyróżnia się m.in. zasady nadrzędne, które są powszechne i nieograniczone, tzw. *principia communissima*, oraz zasady ogólne będące uszczegółowieniem tych pierwszych i obowiązujące przede wszystkim w relacjach międzyludzkich, tj. *principia generaliora*². W oparciu o tak przedstawiony podział można założyć, że wolność *per se* wpisuje się w kategorię norm bezwzględnych, stanowi fundament człowieczeństwa oraz punkt wyjścia dla wolności sumienia i wyznania będącej *a latere* przedmiotem niniejszego opracowania.

¹ Zob. I.S. Grąt, *Stanowisko prawnonaturalne Czesława Strzeszewskiego na tle poglądów polskich tomistów*, Białystok 2009, s. 85–86.

² Por. T. Ślipko, *Zarys etyki ogólnej*, Kraków 1984, s. 266.

Wolność sumienia i wyznania pierwotnie wiązała się jedynie z wiarą w Boga, tym samym sprowadzała się do relacji transcendentálnych, opartych o wierzenia religijne oraz osobistą relację z absolutem³. Ingerencja zewnętrzna w sferę *intellectualis sacrum* człowieka była niedopuszczalna, godziła bowiem w autonomię jednostki postrzeganej jako istota racjonalna oraz samowładna w sferze myśli i niezależna od woli jakiegokolwiek innej osoby⁴. Owa wolność religijna była powszechnie uznawana za prawo „bezwzględne i nietykalne”, które gwarantuje człowiekowi realizację jego naturalnej potrzeby obcowania z istotą boską lub kreowania rzeczywistości w oparciu o przeświadczenie istnienia sił nadprzyrodzonych mających wpływ na jego życie⁵.

Obecnie wolność religijna jest postrzegana znacznie szerzej i obejmuje kategorię myśli, sumienia oraz religii. Zatem odnosi się do przekonań jednostki nie tylko tych o charakterze *stricto* religijnym, lecz także związanych ze światopoglądem czy wyznawaną filozofią⁶. Innymi słowy ochroną objęte są przekonania jednostki oparte zarówno na wierze w istnienie bytu transcendentnego, jak i skierowane na określony system filozoficzno-światopoglądowy pozbawiony cech religijnych czy wręcz negujący istnienie bóstw⁷.

Wolność myśli, sumienia i religii jako niezaprzeczalnie jedno z fundamentalnych praw człowieka gwarantują kluczowe źródła prawa międzynarodowego, m.in. Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności Rady Europy⁸ [dalej: Konwencja], której stronami są Republika Czeska i Republika Turecka. W obu państwach zapewnia się na płaszczyźnie regulacji konstytucyjnych swobodę korzystania przez jednostkę z wolności myśli, sumienia i religii, która to z uwagi na różne uwarunkowania historyczne i polityczne *ergo* prawne postrzegana jest w sposób właściwy dla specyfiki danego państwa.

W problematykę wolności religijnej wpisuje się co do zasady świecki charakter państwa, którego *modus operandi* cechuje neutralność religijna i światopoglądowa oraz dążenie do realnego zagwarantowania jednostce wyznawania

3 Zob. K. Warchałowski, *Rozwój idei wolności religijnej od początków chrześcijaństwa do czasów nowożytnych*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2005, t. 8, s. 147–148.

4 Zob. M. Freeman, *Prawa człowieka*, tłum. M. Fronia, Warszawa 2007, s. 29–31.

5 Por. M. Granat, *Granice wolności religijnej w społeczeństwie pluralistycznym* [w:] *Kultura i Prawo: materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat „Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej”*, Lublin 2003, s. 174–175.

6 Zob. B. Banaszak, *Komentarz do art. 53 Konstytucji RP* [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012, Legalis, teza nr 1 [dostęp: 26 marca 2021 r.].

7 Zob. A. Rogowska, *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie polskiego Trybunału Konstytucyjnego*, Warszawa 2015, s. 82–83.

8 Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności z dnia 4 listopada 1950 r., Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284, zwana także Europejską Konwencją Praw Człowieka.

Formuła świeckiego państwa w prawie Republiki Czeskiej i Republiki Tureckiej...

i uzewnętrzniania różnych religii i przekonań⁹. Główną cechą państw laickich jest ich bezwyznaniowość rozumiana jako nieposiadanie prawnie uregulowanej, uprzywilejowanej religii państwowej oraz rozdział funkcjonalny i organizacyjny od instytucji konfesyjnych¹⁰. Odzwierciedlenia zasady laickiego państwa należy także upatrywać w negatywnym działaniu władzy polegającym na powstrzymaniu się od prowadzenia indoktrynacji społeczeństwa oraz w wstrzemięźliwości we wspieraniu określonych podmiotów konfesyjnych¹¹. Dla przykładu, nie jest rolą państwa świeckiego prowadzenie czy finansowanie szkół wyznaniowych, nawet jeśli ich funkcjonowanie opierało się o zasadę pluralizmu religijnego¹².

W chwili obecnej Republika Czeska w zakresie struktury wyznaniowej w znacznym stopniu odbiega od państwa doby Luksemburgów, pod których panowaniem Czechy stanowiły jedną z podpór katolickiej *Christianitas*. Wedle ogólnie dostępnych danych nie więcej niż jedna czwarta czeskiego społeczeństwa określa się jako ludzie wierzący¹³. W pozostałym przypadku są to ateści albo agnostycy przyjmujący założenie, że Boga lub bogów nie ma¹⁴. Przy tak ukształtowanym wyznaniowo społeczeństwie zachowanie przez organy państwa jego neutralności w sprawach religijnych i światopoglądowych jest z istoty rzeczy łatwiejsze. Brak jednej dominującej lub uprzywilejowanej religii czy światopoglądu sprzyja utrzymaniu przez państwo pluralistycznego modelu wyznaniowego¹⁵. Jak słusznie zauważyła A. Power, neutralność państwa nie może prowadzić do przyjęcia modelu świeckiego, lecz „ma ona sprzyjać tworzeniu klimatu szacunku dla wszystkich światopoglądów, a nie wywyższać jeden z nich”¹⁶.

W przypadku Republiki Tureckiej sytuacja wygląda zgoła odmiennie z uwagi na obecność religii dominującej w ujęciu socjologicznym. Według deklaracji obywateli ponad 95% wyznaje islam. Zatem działania tureckiego rządu notorycznie zwiększające wpływ religii na politykę i prawo nie znajdują znaczącego sprzeciwu społeczeństwa.

- 9 Por. K. Walczuk, *Demokratyczne państwo prawne – tylko świeckie? Zagadnienia teoretyczne* [w:] *Standardy bezstronności światopoglądowej władz publicznych*, Lublin 2013, s. 44, 48.
- 10 Zob. P. Borecki, *Państwo laickie w świetle dorobku współczesnego konstytucjonalizmu europejskiego*, „Adam Mickiewicz University Law Review” 2016, nr 6, s. 180–181.
- 11 Zob. M. Pietrzak, *Demokratyczne, świeckie państwo prawne*, Warszawa 1999, s. 138–140.
- 12 Tamże.
- 13 Zob. *Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe*, red. N. Sahgal, A. Cooperman i in., Washington, D.C. 2017, s. 20.
- 14 Zob. *Ateizm agnostyczny i agnostycyzm epistemologiczny* [w:] *Stanford Encyclopedia of Philosophy: Atheism and Agnosticism*, <https://plato.stanford.edu/entries/atheism-agnosticism> [dostęp: 26 marca 2021 r.].
- 15 Zob. Z. Horák, *Religion and the Secular State in the Czech Republic* [w:] *Religion and the Secular State: Interim National Reports*, Washington, D.C. 2010, s. 256.
- 16 Zob. zdanie odrębne sędzi Ann Power zgłoszone do Wyroku Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 18 marca 2011 r., sygn. akt 30814/06.

Powyższe, ogólne refleksje stanowią wprowadzenie do właściwych rozważań, celem niniejszej pracy bowiem nie jest analiza teoretyczna pojęcia państwa świeckiego oraz wolności myśli, sumienia i religii, lecz przedstawienie, w jaki sposób i z jakim skutkiem czeski oraz turecki ustrojodawca inkorporował powyższą koncepcję państwa laickiego i wolności konfesyjnych do rodzimych systemów konstytucyjnych oraz wskazał, jak taka sama norma prawna w różnych warunkach społecznych może być odmiennie interpretowana.

I. REPUBLIKA CZESKA – PAŃSTWO WYZNANIOWO NEUTRALNE

Integralną część systemu konstytucyjnego Republiki Czeskiej stanowi Karta Podstawowych Praw i Wolności z dnia 16 grudnia 1992 r. [dalej: Karta lub k.p.p.w.], która *implicite*, w myśl art. 3 w zw. z art. 112 ust. 1 Konstytucji Republiki Czeskiej¹⁷, posiada rangę aktu normatywnego o mocy prawnej równej Konstytucji i tym samym współtworzy czeski porządek konstytucyjny. Karta określa fundamenty aksjologiczne państwa oraz zawiera szereg norm prawnych bezpośrednio odnoszących się do relacji pomiędzy państwem a jednostką przebywającą na jego terytorium i poddaną jego oddziaływaniu¹⁸. Jednym z kluczowych elementów tej relacji jest materia prawnowyznaniowa odnosząca się do sfery ludzkiej umysłowości, ukierunkowana na wewnętrzne przeżycia jednostki i regulująca ich uzewnętrznianie w sferze publicznej¹⁹.

Wyjściową regulację kształtującą neutralny światopoglądowo i laicki charakter państwa stanowi art. 2 Karty, który w ust. 1 *de facto* wskazuje na separację państwa od wszelkiej ideologii i wyznania oraz zobowiązuje je do pełnego poszanowania pluralizmu religijnego²⁰. Zatem prawo jednostki do wolności myśli, sumienia i religii gwarantowane przez Kartę w art. 15 ust. 1 należy rozpatrywać, mając na uwadze niekonfesyjny model państwa przyjęty przez czeskiego ustrojodawcę. W artykule tym gwarantuje się ochronę *forum internum* jednostki ze szczególnym uwzględnieniem jej prawa do zmiany wyznania lub religii, a także w ogóle jej odrzucenia. Jest to naturalna konsekwencja neutralności światopoglądowej państwa, które powinno pozostać areligijne, innymi słowy nie wspierać ani nie dyskryminować żadnego wyznania religijnego oraz

17 Zob. Konstytucja Republiki Czeskiej z dnia 16 grudnia 1992 r., tłum. M. Kruk-Jarosz, Warszawa 2009.

18 Zob. Uchwała Prezydium Czeskiej Rady Narodowej z dnia 16 grudnia 1992 r. o ogłoszeniu Karty Podstawowych Praw i Wolności jako części porządku konstytucyjnego Republiki Czeskiej, tłum. M. Kruk-Jarosz, Warszawa 2009.

19 Por. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego Republiki Czeskiej z dnia 26 marca 2003 r., nr Pl.ÚS 42/02.

20 Por. Wyrok TK Republiki Czeskiej z dnia 27 listopada 2002 r., nr Pl.ÚS 6/02.

Formuła świeckiego państwa w prawie Republiki Czeskiej i Republiki Tureckiej...

nie opowiadać się po stronie jakiegokolwiek ideologii²¹. Zasadę tę potwierdza Trybunał Konstytucyjny Republiki Czeskiej, który w jednym z orzeczeń wskazał, że „Państwo nie jest zasadniczo zobowiązane do zapewnienia wiernym jakiegось wyznania pomocy, przestrzeni oraz odpowiedniej infrastruktury. [...] Od państwa wymaga się, aby szanowało autonomiczną przestrzeń wiary, w którą nie powinno ono interweniować”²².

Za sprawą czeskiego prawodawcy ochrona wewnętrznej sfery wolności myśli, sumienia i wyznania, zgodnie z postanowieniami Karty, nie podlega limitacji w żadnym przypadku. Wynika to wprost z systematyki przyjętej w rzeczonym akcie konstytucyjnoprawnym, wedle której podstawowe prawa i wolności człowieka są nienaruszalne (art. 1 k.p.p.w.) oraz nierozzerwalnie związane z jednostką, której nie można ograniczać swobody w zakresie korzystania z tych praw (art. 3 ust. 3 k.p.p.w.). Umieszczając regulacje dot. wolności myśli, sumienia i wyznania (art. 15 k.p.p.w.) oraz prawa do ich uzewnętrzniania (art. 16 k.p.p.w.) w rozdziale drugim – „Prawa człowieka i podstawowe wolności” – i dziale pierwszym Karty – „Podstawowe prawa i wolności człowieka” – świadomie poddał je reżimowi art. 1 k.p.p.w. oraz art. 3 ust. 3 k.p.p.w. z jednym tylko wyjątkiem. Karta na zasadzie *lex specialis* dopuszcza ustawowe ograniczenie podstawowych praw i wolności, jednak wyłącznie na zasadach w niej określonych (art. 4 ust. 2 k.p.p.w.). Przy czym pod pojęciem ograniczania danych praw lub wolności należy w praktyce rozumieć reglamentacje w zakresie korzystania z tych praw i wolności przez jednostkę, nie zaś *stricte* ich derogację²³.

Czeski prawodawca przewidział takie odstępstwo w odniesieniu do art. 16 Karty, gdzie w ust. 4 wskazano na możliwość ingerencji państwa pod warunkiem, że jest to „w demokratycznym społeczeństwie niezbędne dla ochrony bezpieczeństwa publicznego i porządku, zdrowia i obyczajności albo praw i wolności innych osób”. Tym samym ingerencja państwa jest dopuszczalna wyłącznie *in forum externum* jednostki, tzn. ograniczenia mogą dotyczyć prawa do swobodnego uzewnętrzniania posiadanego przekonania, wyznania lub religii²⁴.

Innymi słowy państwo po pierwsze nie może w całości uchylić obowiązywania norm konstytuujących określone prawa i wolności, po drugie jego

- ²¹ Zob. K. Šimáčková, *Ideologická neutralita státu a postavení církvi v České republice*, „Revue církevního práva” 2006, nr 3 (35), s. 194; M. Potz, *Granice wolności religijnej*, Toruń 2015, s. 58.
- ²² Zob. Wyrok TK Republiki Czeskiej z dnia 10 kwietnia 1998 r., nr II.ÚS 22/97, cyt. za: M. Safjan, *Wolność religijna w konstytucjach państw europejskich* [w:] *Kultura i Prawo...*, dz. cyt., s. 56–57.
- ²³ Zob. W. Józwicki, *Komentarz do art. 4 [w:] Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych. Komentarz*, Warszawa 2018, Legalis, cz. 2, rozdz. pt. *Klauzula limitacyjna*, pkt 2 [dostęp: 26 marca 2021 r.].
- ²⁴ Zob. S. Příbyl, *Význam nálezu Ústavního soudu ČR č. 4/2003 Sb. pro vývoj vztahů státu a církvi v ČR*, „Revue církevního práva” 2004, nr 3 (29), s. 208–209.

działania nie mogą naruszać ich ducha²⁵. Zatem ograniczenia czynione przez państwo w zakresie uzewnętrzniania religii lub wiary w sposób indywidualny czy kolektywny oraz odnoszące się do funkcjonowania Kościołów i związków wyznaniowych muszą uwzględniać istotę przekonań jednostki *ergo* konkretnej religii czy systemu filozoficznego. Jeśli określone zachowanie człowieka wiąże się nierozdzielnie z konkretną praktyką religijną lub innym zachowaniem o charakterze konfesyjnym, wówczas wszelkie ewentualne ograniczenia powinny dotyczyć jedynie sfery publicznej.

Ponadto aktywność państwa, legislacyjna czy porządkowa, nie może ingerować w działalność Kościołów i związków wyznaniowych obejmującą ich wewnętrzne sprawy dotyczące choćby praktyki religijnej czy kreacji duchowieństwa²⁶. Co więcej, w ocenie czeskiego Trybunału Konstytucyjnego Kościoły i związki wyznaniowe nie mogą być postrzegane jedynie jako podmioty sprawujące wyłącznie funkcje religijne, ich działalność bowiem wykracza częstokroć poza sztywne ramy działalności konfesyjnej²⁷. W demokratycznym państwie prawa budowanym w oparciu o ideę rządów liberalnych wymaga się od organów władzy publicznej szczególnej rozważliwości w procesie stanowienia lub stosowania prawa nakładającego restrykcje obejmujące zewnętrzną działalność instytucji religijnych²⁸. Takie ograniczenia są dopuszczalne wyłącznie w uzasadnionych przypadkach, gdy za ich wprowadzeniem wyraźnie przemawia interes publiczny²⁹. Zdaniem Trybunału wskazana wyżej wstrzeźliwość państwa w sferze reglamentacji działalności Kościołów i związków wyznaniowych wynika z ich historycznej spuścizny oraz szczególnej roli, jaką pełnią we współczesnym społeczeństwie obywatelskim³⁰. To za sprawą m.in. Kościołów i związków wyznaniowych jednostki mogą efektywniej realizować swoje prawo do uzewnętrzniania posiadanych przekonań, wyznania lub religii oraz skuteczniej korzystać z innych praw i wolności przyznanych przez prawodawstwo krajowe oraz międzynarodowe.

Działanie państwa nie może wkraczać w sferę prywatnego, niesformalizowanego przeżywania wiary, nawet jeśli przybierałoby ono formę gremialnego życia religijnego. Wspólne wyznawanie wiary z innymi ludźmi, jeśli odbywa się poza formami przewidzianymi przez czeskiego ustawodawcę – mowa o Kościołach i związkach wyznaniowych – korzysta z pełnej autonomii jednostki

25 Zob. L. Garlicki, P. Hofmański, *Komentarz do art. 15 [w:] Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Komentarz do artykułów 1–18*, t. 1, Warszawa 2010, Legalis, cz. 1, teza nr 4 [dostęp: 26 marca 2021 r.].

26 Zob. K. Šimáčková, dz. cyt., s. 195.

27 Zob. Pl.ÚS 6/02, cz. 6 uzasadnienia, pkt 5 rozważań dot. rejestracji kościelnych osób prawnych.

28 Por. S. Příbyl, dz. cyt., s. 209–210.

29 Tamże.

30 Zob. Pl.ÚS 6/02, cz. 6 uzasadnienia, pkt 9 rozważań dot. rejestracji kościelnych osób prawnych.

Formuła świeckiego państwa w prawie Republiki Czeskiej i Republiki Tureckiej...

gwarantowanej przez art. 15 k.p.p.w. w zw. z art. 16 ust. 1 k.p.p.w. *pro recto usu*. Co do zasady wyjątek stanowi jedynie działalność tzw. sekt, tj. nieformalnych wspólnot wyznaniowych charakteryzujących się często religijnym synkretyzmem, których działalność skupia się na podporządkowaniu życia członków sekty wokół jej przywódcy i zasad w niej panujących³¹. Zatem funkcjonowanie w ramach sekty bardzo często wiąże się z określonym stylem życia jej członków oraz ekskluzywizmem w wymiarze funkcjonalnym i moralnym³². Relacje budowane wewnątrz takich wspólnot, prócz pierwiastka wspólnej wiary, są oparte o wzajemne zaufanie oraz uzależnienie emocjonalne i ekonomiczne.

W powyższym ujęciu działalność sekt sama w sobie stoi w sprzeczności z poszanowaniem wolności religijnej jednostek, przybiera bowiem postać ideologicznego prozelityzmu. W sprawie Kokkinakis przeciwko Grecji wskazano, że działania wywierające presję na ludziach pozostających w duchowej, emocjonalnej potrzebie czy wprost odwołujące się do przemocy lub prania mózgu (ang. *brainwashing*) nie są zgodne z poszanowaniem wolności myśli, sumienia, religii i przekonań³³.

Dla państwa działalność sekt może stanowić poważny problem w sferze bezpieczeństwa i porządku publicznego, oddziaływać bowiem może na dobra konstytucyjnie chronione przez państwo, począwszy od tych rudymenarnych, jak ochrona godności i czci osobistej (art. 10 ust. 1 k.p.p.w.) poprzez prawo do ochrony przed ingerencją w życie rodzinne (art. 10 ust. 2 k.p.p.w. oraz art. 32 ust. 1 k.p.p.w.); prawo własności majątkowej (art. 11 ust. 1 k.p.p.w.); tajemnicę korespondencji (art. 13 k.p.p.w.); wolność przemieszczania się (art. 14 ust. 1 k.p.p.w.); prawo do ochrony zdrowia (art. 31 k.p.p.w.), a kończąc na prawie do sądu (art. 36 ust. 1 oraz art. 38 ust. 1 k.p.p.w.).

Wobec tego zachodzi pytanie, w jaki sposób pogodzić wykluczające się obowiązki państwa. Z jednej strony bowiem zobowiązane jest ono do pozostania neutralnym światopoglądowo i winno wykazywać daleko idącą wstrzeźliwość w zakresie władczych działań skierowanych wobec przejawów ludzkiej aktywności wyznaniowej, z drugiej stoi na straży innych konstytucyjnych gwarancji przysługujących każdej jednostce bez względu na jej obywatelstwo³⁴. W sprawie *Leela Förderkreis E.V. i Inni v. Niemcy* Europejski Trybunał Praw

³¹ *Sekta* [w:] *Słownik języka polskiego PWN*; Kontekstowo: Rekomendacja nr 14/12 (1999) Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy w sprawie nielegalnego działania sekt, pkt 5–6, 9–10.

³² Zob. szerzej M. Zimniak-Hałańko, *Raj oswojony. Antropologia nowych ruchów religijnych*, Warszawa 2003, s. 12–14.

³³ Por. Wyrok ETPCz z dnia 25 maja 1993 r., sygn. akt 14307/88, § 48.

³⁴ W art. 42 ust. 3 Karty Podstawowych Praw i Wolności Republiki Czeskiej wprowadzono generalną klauzulę, wedle której „ilekroć dotychczasowe przepisy posługują się pojęciem «obywatel» rozumie się przez to każdego człowieka, gdy chodzi o **podstawowe prawa i wolności** [pogrubienie – Autorzy], które Karta przyznaje bez względu na obywatelstwo państwowe”.

Człowieka stwierdził, że państwo w celu zapewnienia skutecznej ochrony bezpieczeństwa i porządku publicznego oraz stworzenia przestrzeni umożliwiającej obywatelom swobodne wykonywanie przysługujących im praw i korzystanie z posiadanych wolności może stosować środki, za pomocą których możliwym będzie weryfikowanie, czy działalność danej wspólnoty religijnej wpływa negatywnie na funkcjonowanie społeczeństwa oraz ochronę praw i wolności innych osób³⁵. Co więcej, gdy państwo poweźmie informację o realnych zagrożeniach wynikających z działalności określonych wspólnot religijnych, zobowiązane jest niezwłocznie poinformować o nich obywateli³⁶.

Jak dalej podkreśla Trybunał, taka forma „interwencji prewencyjnej ze strony państwa mieści się w granicach swobody [dyskrecjonalności] pozostawionej władzom krajowym, których obowiązkiem jest w demokratycznym społeczeństwie rozważyć interesy społeczeństwa jako całości” w zestawieniu z interesami poszczególnych jednostek lub wspólnot religijnych³⁷. Jak podkreśla się w orzecznictwie strasburskim zobowiązania negatywne państw są częstokroć powiązane z ich pozytywnymi obowiązkami leżącymi w sferze działań mających na celu skuteczne zagwarantowanie jednostkom korzystanie z wolności konfesyjnych³⁸. Za taki pozytywny obowiązek należy uznać podjęcie przez państwo działań wobec wspólnot religijnych potencjalnie stwarzających zagrożenie dla praw i wolności jednostki³⁹. Zatem działalność informacyjna rządu wymierzona w działalność sekt, nawet jeśli narusza zasadę neutralności światopoglądowej państwa, nie przyczynia się do ograniczenia pluralizmu religijnego. Z kolei w sprawie Otto-Preminger-Institut przeciwko Austrii Trybunał wskazał na obowiązek państwa zapewnienia spokojnego korzystania z wolności myśli, sumienia, religii i przekonań⁴⁰. Można zatem jednoznacznie przyjąć, że działalność władz państwowych o charakterze informacyjnym, a nie indoktrynacyjnym, mieści się w zakresie dyskrecjonalności przysługującej organom państwa przy stosowaniu przepisów Konwencji⁴¹.

Działania państwa tym bardziej znajdują uzasadnienie, jeżeli wynikają z inicjatywy samych obywateli. Zgodnie z art. 17 ust. 1 *in fine* k.p.p.w. gwarantuje się każdemu prawo do informacji, zaś w art. 18 ust. 1 k.p.p.w. poręcza się prawo do petycji w szczególności w sprawach dotyczących interesu społecznego

35 Por. Wyrok ETPCz z dnia 6 listopada 2008 r., sygn. akt 58011/00, § 93, § 94.

36 Tamże.

37 Tamże.

38 Zob. 30814/06, § 61 oraz wyrok ETPCz z dnia 25 lutego 1982 r., sygn. akt 7511/76, 7743/76, § 37(a).

39 Por. Wyrok ETPCz z dnia 26 września 1996 r., sygn. akt 18748/91, § 40.

40 Por. Wyrok ETPCz z dnia 20 września 1994 r., sygn. akt 13470/87, § 47.

41 Por. A. Płoszka, *Koncepcja marginesu oceny w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka – zarys problematyki [w:] Rola Trybunałów i Doktryny w Prawie Międzynarodowym*, Warszawa 2010, s. 338.

Formuła świeckiego państwa w prawie Republiki Czeskiej i Republiki Tureckiej...

rozumianego *sensu largo*. Innymi słowy, jeżeli zaniepokojeni obywatele zwrócą się do organów państwa z wnioskiem o udzielenie informacji co do działalności konkretnych wspólnot religijnych, organy te są zobowiązane pozyskać rzetelną wiedzę, którą przekażą w pierw wniioskodawcom, a następnie, jeśli wymagać tego będzie dobro ogółu, całemu społeczeństwu.

Jednym z przejawów wolności myśli, sumienia i wyznania jest prawo jednostki do zachowania biernej postawy wobec ciążących na niej obowiązków wynikających z ustawodawstwa lub wprost z norm konstytucyjnych. Stosowanie tzw. klauzuli sumienia wiąże się częstokroć z wybiórczym traktowaniem dyspozycji konkretnych norm prawnych i postępowaniu wbrew interesom państwa, społeczeństwa lub innych jednostek. W Karcie odnaleźć można regulację dozwalającą *explicite* na zastosowanie klauzuli sumienia jedynie w odniesieniu do odmowy odbycia służby wojskowej, jeżeli obowiązek ten stałby w sprzeczności z sumieniem lub wyznaniem poborowego (art. 15 ust. 3 k.p.p.w.)⁴².

Wobec powyższego należy założyć, że czeski ustrojodawca dopuszcza jedynie ograniczoną formę klauzuli sumienia, nie odnosi się bowiem w żaden sposób do kwestii związanych choćby z dokonywaniem aborcji (legalnej w Republice Czeskiej) czy wykonywaniu innych świadczeń stojących w sprzeczności np. z moralnością katolicką⁴³. Jak słusznie wskazuje I.A. Hrdina, alternatywą dla normatywnie zawężonej klauzuli sumienia może być prawo obywateli do oporu wobec każdego, kto ingerowałby w sferę praw i wolności człowieka przyjętych w Karcie, a działalność organów państwa afirmująco odnosiła się do naruszeń lub wręcz je otwarcie wspierała (zob. art. 23 k.p.p.w.)⁴⁴. Prawo do tzw. obywatelskiego nieposłuszeństwa stanowi naturalne w demokratycznym państwie prawo obywateli do wyrażania dezaprobaty wobec działań państwa jawnie sprzecznych z fundamentalnymi wartościami konstytucyjnymi oraz, w uzasadnionych przypadkach, także prawo do podejmowania czynnego oporu przybierającego różne formy od uchylania się przed realizacją określonej normy prawnej po organizację protestów ulicznych⁴⁵.

⁴² Trybunał Konstytucyjny Republiki Czeskiej w wyroku z dnia 18 września 1995 r. podkreślił, że osoba korzystająca z klauzuli sumienia (art. 15 ust. 3 Karty) jest zobowiązana do odbycia służby zastępczej w wojskowym korpusie cywilnym. Ponadto służba ta nie może być uznawana za przymusową w myśl art. 9 ust. 1 w zw. z art. 9 ust. 2 pkt b Karty oraz odpowiada międzynarodowym standardom ochrony praw człowieka jako dopuszczalny obowiązek obywatela wobec państwa – substytut służby wojskowej. Zob. Wyrok TK Republiki Czeskiej z dnia 18 września 1995 r., nr IV.ÚS 81/95.

⁴³ Zob. I.A. Hrdina, *Wolność religijna w porządku konstytucyjnym Republiki Czeskiej*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2008, t. 8, s. 107.

⁴⁴ Por. tamże.

⁴⁵ Por. art. 19 ust. 1 k.p.p.w., art. 23 k.p.p.w. oraz wyrok TK Republiki Czeskiej z dnia 21 grudnia 1993 r., nr Pl.ÚS 19/93; z dnia 10 września 2009 r., nr Pl.ÚS 27/09.

II. REPUBLIKA TURECKA – NA STRAŻY ŚWIECKIEGO PAŃSTWA

Republika Turecka, choć posadowiona w kręgu kultury islamu i stanowiąca państwo muzułmańskie należące do Organizacji Współpracy Islamskiej⁴⁶, jest jednocześnie państwem świeckim, odrzucającym prawo *szari'atu* i zorientowanym na wzorce europejskie⁴⁷. Droga Turcji ku laicyzacji rozpoczęła się wraz z proklamowaniem republiki w 1923 roku i zniesieniem kalifatu 3 marca 1924 roku, co w praktyce dało asumpt do dokonania rozdziału religii od państwa. W pierwszej kolejności uchwalono pakiet ustaw likwidujących sądownictwo oparte na prawie koranicznym i wprowadzających świecką kodyfikację, rozwiązujących islamskie bractwa religijne oraz laicyzujących system szkolnictwa⁴⁸. Następnie, 9 kwietnia 1928 roku, znowelizowano art. 2 Konstytucji Republiki Tureckiej z dnia 20 kwietnia 1924 r. poprzez wykreślenie sformułowania statuującego islam jako religię państwową⁴⁹.

Za twórcę idei świeckiego państwa tureckiego uznaje się Mustafę Kemal Paszę, tj. samozwańczego Ojca Turków (*Atatürk*), który jako generał wojsk sułtańskich odniósł szereg sukcesów militarnych w wojnie o turecką niepodległość w latach 1919–1923, otrzymując stopień marszałka i tytuł *Ghazi* nadawany wybitnym wojownikom islamskim⁵⁰. Na kanwie swej popularności wśród społeczeństwa tureckiego i doświadczeń wojennych postanowił przejąć stery zmian ustrojowych. Według Kemala Paszy dotychczasowa polityczna słabość Imperium Osmańskiego na arenie międzynarodowej i klęska w I wojnie światowej były skutkiem po pierwsze prymatu religii nad każdą sferą życia politycznego

46 Turcja była uczestnikiem spotkania na szczycie w Rabacie we wrześniu 1969 roku poprzedzającym powstanie Organizacji Konferencji Islamskiej, a członkiem tej organizacji była od 1972 roku. Do niedawna za kraje muzułmańskie *in sensu legal* uznawano w świetle art. 8 Karty Organizacji Konferencji Islamskiej z dnia 4 marca 1972 r. te państwa, które przystąpiły do OKI i ratyfikowały Kartę. Obecnie obowiązująca Karta Organizacji Współpracy Islamskiej z dnia 14 marca 2008 r., która zastąpiła poprzednią z 1972 r., wskazuje w art. 3 dodatkowo na posiadanie w strukturze demograficznej ludności większości muzułmańskiej („having Muslim majority”; zob. Charter of the Organisation of Islamic Cooperation, Article 3.2). To kryterium jest o tyle istotne, że – na co zwraca uwagę W. Bar – do organizacji przyjęto np. w 1974 roku Republikę Gabonu, w której religią dominującą jest chrześcijaństwo, a muzułmanie stanowili wówczas około 2% populacji (obecnie około 11%). Por. W. Bar, *Wolność religijna w Dâr al-Islâm. Zagadnienia prawa wyznaniowego*, Lublin 2003, s. 41–43, 50–51. Zatem definicja kraju muzułmańskiego w ujęciu socjologicznym i prawnym do 2008 roku była rozbieżna.

47 Dla ścisłości należy nadmienić, że prócz Republiki Tureckiej także znaczna część innych państw muzułmańskich spoza świata arabskiego posiada charakter laicki albo bezwyznaniowy. Szerzej na ten temat: W. Bar, dz. cyt., s. 51–61.

48 Zob. J. Falski, *Zderzenie państwa świeckiego z państwem wyznaniowym. Turecki spór o laickość* [w:] *Państwo wyznaniowe. Doktryna, prawo i praktyka*, red. J. Szymanek, Warszawa 2011, s. 126.

49 Tamże.

50 Por. M. Szkudlarek, *Od Atatürka do Erdogana – ewolucja roli religii w Turcji w okresie rządów AKP*, „Refleksje. Pismo naukowe studentów i doktorantów WNPiD UAM” 2014, nr 9, s. 53.

Formuła świeckiego państwa w prawie Republiki Czeskiej i Republiki Tureckiej...

i społecznego Turków, co pośrednio stanowiło przyczynę społecznego i gospodarczego regresu osmańskiej Turcji względem osiągnięć szeroko pojętej kultury Zachodu, po drugie etnicznej *ergo* religijnej różnorodności przejawiającej się w codziennej koegzystencji ludów tureckich, arabskich, kurdyjskich, zaś na zachodzie także greckich, a na wschodzie – asyryjskich i perskich⁵¹.

Reforma państwa została oparta o sześć zasad sformułowanych przez Atatürka i przyjętych jako *credo* Republikańskiej Partii Ludowej, która objęła rządy wraz z początkiem republikańskiego państwa⁵². Zasady formułujące ideologię kemalizmu inkorporowano w 1937 roku do tekstu ówczesnej konstytucji⁵³. Tym samym republikanizm, nacjonalizm, populizm, reformizm, etatyzm, a przede wszystkim laicyzm stały się filarami kształtującymi przyszłość tureckiego państwa⁵⁴.

W politykę sekularyzacji sfery publicznej wpisywała się rewolucja społeczna w sferze kultury i moralności. Jeszcze przed formalnym ujęciem w konstytucji zasady laickości zakazano wielożenstwa i dyskryminacji kobiet, którym przyznano w 1934 roku czynne i bierne prawa wyborcze⁵⁵. Ponadto zabroniono mężczyznom noszenia tradycyjnego nakrycia głowy, tj. fezu, zaś kobietom zakrywania twarzy chustą, tzw. nikabem⁵⁶.

System prawny uległ radykalnej zmianie, która polegała na całkowitym zniesieniu prawa *szari'atu* czyli świętego i zdaniem ulemów⁵⁷ także doskonałego prawa islamu⁵⁸. *Szari'at* stanowił dotychczas prawo pierwotne dla wszystkich innych regulacji normatywnych, w tym konfesyjnych, żaden świecki akt prawny nie mógł być sprzeczny z prawem religijnym. Innymi słowy było to prawo obejmujące „na równi zarządzenia dotyczące kultu religijnego i rytuału, jak i reguły prawne i polityczne”⁵⁹.

Z perspektywy czasu i obecnych aspiracji Turcji do członkostwa w Unii Europejskiej odrzucenie systemu prawnego sprzecznego z prawami człowieka

⁵¹ Tamże.

⁵² Por. D. Chmielowska, M. Sobczak, *Demokracja po turecku*, „Studia Europejskie” 2016, nr 4, s. 213.

⁵³ Tamże.

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ Zob. T. Leżański, *Wstęp do Konstytucji Republiki Tureckiej* [w:] *Konstytucja Republiki Tureckiej*, Warszawa 2013, s. 16.

⁵⁶ Należy odróżnić nikab od hidżabu i burki. Ten pierwszy jest chustą całkowicie zasłaniającą twarz kobiety poniżej linii oczu, zaś hidżab stanowi jedynie okrycie głowy i piersi. Burka jest najbardziej konserwatywnym strojem zakrywającym całe ciało od stóp do głowy. Przy czym kwestię noszenia hidżabu pozostawiono bez rozstrzygnięcia na gruncie prawa stanowionego, natomiast w tureckim orzecznictwie panuje pogląd, wedle którego noszenie hidżabu jest sprzeczne z konstytucyjną zasadą świeckiego państwa, stąd sądy administracyjne uchylały wewnętrzne regulacje uniwersytetów, które regulując te kwestie, wprost zezwalały na noszenie chust.

⁵⁷ Muzułmański teolog zajmujący się interpretacją Koranu.

⁵⁸ Zob. W. Bar, dz. cyt., s. 17.

⁵⁹ Cyt. za: tamże.

powszechnie uznanymi i co do zasady respektowanymi przez społeczność międzynarodową stanowiło właściwą oraz dalece rozsądną decyzję. Współcześnie o niekoherencji *szari'atu* względem podstawowych zasad demokracji kilkakrotnie wspominał w uzasadnieniach swych orzeczeń Europejski Trybunał Praw Człowieka. W sprawie Refah Partisi przeciwko Turcji sędziowie Trybunału podzielili stanowisko tureckiego Trybunału Konstytucyjnego, który na kanwie sprawy dot. rozwiązania proislamskiej Partii Dobrobytu (Refah Partisi) stwierdził, że *szari'atu* nie sposób pogodzić z zasadą pluralizmu w życiu politycznym oraz gwarancjami wolności sumienia i religii zawartymi w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, której stroną jest Republika Turecka⁶⁰.

W orzeczeniu podkreślono, że „deklaracje odwołujące się w sposób dorozumiany do potrzeby wprowadzenia prawa *szari'atu* z trudem można pogodzić z fundamentalnymi zasadami demokracji wynikającymi z Konwencji. Także trudno szanować demokrację oraz prawa człowieka i jednocześnie wspierać reżim oparty na prawie *szari'atu*, odbiegającym w istocie od wartości Konwencji, zwłaszcza w sferze zasad prawa i postępowania karnego, miejsca zarezerwowanego dla kobiet w porządku prawnym i ingerencji we wszystkie dziedziny życia prywatnego i publicznego zgodnie z nakazami religijnymi”⁶¹.

Z kolei w sprawie Molla Sali przeciwko Grecji przypomniano o niezgodności prawa koranicznego z zasadami równego traktowania oraz niedyskryminacji kobiet i dzieci zawartymi w Konwencji⁶². W powyższej sprawie skarżącym była obywatelka grecka, która po śmierci swego męża muzułmanina odziedziczyła tylko jedną czwartą jego majątku pomimo sporządzenia w oparciu o greckie prawo cywilne skutecznego testamentu przez małżonka. Ostatecznie grecki Sąd Kasacyjny orzekł, że z uwagi na przynależność zmarłego do wspólnoty muzułmańskiej ma zastosowanie prawo *szari'atu*, wobec czego żona zmarłego jako kobieta nie może otrzymać w spadku więcej niż wspomnianą jedną czwartą wartości majątku. Podczas gdy w analogicznej sytuacji wolnej od perspektywy konfesyjnej obywatelce greckiej przysługiwałby majątek wedle testamentowego zapisu, tj. jego całość. Na kanwie tej sprawy Trybunał podkreślił negatywny obowiązek państwa do nieprzyjmowania roli gwaranta tożsamości mniejszościowej grupy ludności, tym samym, nawet jeśli grupa ta prywatnie uznaje określone prawo wyznaniowe regulujące ich wewnętrzną sferę życia, państwo nie może czynić tego prawa uprzywilejowanym w stosunku do własnego prawa publicznego⁶³. Dalej Trybunał przypomniał, że prawo do wolności wyznania nie

60 Zob. Wyrok ETPCz z dnia 13 lutego 2003 r., sygn. akt 41340/98, 41342/98, 41343/98 i 41344/98, § 123.

61 Tamże, § 123 i § 125.

62 Zob. Wyrok ETPCz z dnia 19 grudnia 2018 r., sygn. akt 20452/14, § 145, § 153–154.

63 Por. tamże, § 151–152, § 156.

Formuła świeckiego państwa w prawie Republiki Czeskiej i Republiki Tureckiej...

jest równoznaczne z nakazem stworzenia przez państwo ram prawno-instytucjonalnych gwarantujących danej wspólnotie religijnej szczególne przywileje⁶⁴.

W sprawie sprzeczności prawa *szari'atu* z konwencyjnymi prawami człowieka głos zabrano także Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy, które *expressis verbis* w rezolucji z dnia 22 stycznia 2019 r. stwierdziło, że przepisy prawa *szari'atu* dotyczące na przykład postępowania rozwodowego i spadkowego są „wyraźnie niezgodne z Konwencją, w szczególności z jej art. 14, który zakazuje dyskryminacji ze względu na płeć lub religię oraz art. 5 Protokołu nr 7 do Konwencji, który ustanawia równość między małżonkami”⁶⁵. Ponadto prawo *szari'atu* jest „sprzeczne z innymi postanowieniami Konwencji i jej protokołami dodatkowymi, w tym z art. 2 (prawo do życia), art. 3 (zakaz tortur lub niehumanitarnego lub poniżającego traktowania), art. 6 (prawo do rzetelnego procesu), art. 8 (prawo do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego), art. 9 (wolność wyznania), art. 1 Protokołu nr 1 do Konwencji”⁶⁶. *Per viam* Zgromadzenie przypomniało o swej wcześniejszej rezolucji z dnia 8 czerwca 2007 r., której tezy w pełni podtrzymało i potwierdziło obowiązywanie zasady rozdziału Kościoła od państwa jako jednej ze wspólnych wartości Europy oraz nienaruszalności praw człowieka przez zasady religijne, których doktryna lub praktyka wyłączają możliwość współistnienia z prawami podstawowymi zapisanymi w Konwencji⁶⁷.

W obecnie obowiązującej Konstytucji Republiki Tureckiej z dnia 7 listopada 1982 r. [dalej: k.r.t.] myśl polityczna Kemala Paszy znajduje swe odzwierciedlenie w brzmieniu zarówno preambuły, jak i pierwszych artykułów ustawy zasadniczej tworzących zbiór ogólnych zasad, na których oparty jest cały system konstytucyjny Turcji.

W preambule *implicite* wskazano na związek między dziedzictwem intelektualnym Atatürka a warstwą aksjologiczną konstytucji i celami w niej określonymi, których realizacji upatruje się m.in. w kontynuacji reform zapoczątkowanych przez niego w pierwszych latach istnienia republiki. Wskazuje na to treść art. 174 k.r.t., wedle którego „żadne postanowienie Konstytucji nie może być rozumiane ani interpretowane w sposób prowadzący do uznania niekonstytucyjności” ustaw, których enumeratywne wyliczenie znajduje się w dalszej części przepisu. Innymi słowy mowa o ustawach modernizujących państwo i społeczeństwo tureckie, uchwalonych w latach 1924–1934, których ideą była m.in. ochrona świeckiego charakteru Republiki Tureckiej.

⁶⁴ Zob. tamże, § 155.

⁶⁵ Zob. Rezolucja Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy z dnia 22 stycznia 2019 r., nr 2253 (2019), § 6.

⁶⁶ Tamże.

⁶⁷ Zob. Rezolucja ZPRE z dnia 8 czerwca 2007 r., nr 11298 (2007), § 4 i § 15.

Zgodnie z zasadą świeckiego państwa wyrażoną w preambule „uczucia religijne pozostają bez wpływu na politykę i sprawy państwa”, co bezpośrednio koresponduje z zasadą równości wobec prawa wyrażoną w art. 10 k.r.t. W artykule tym podkreśla się równość każdej jednostki bez względu na jej przekonania filozoficzne, religię czy wyznanie. Jednocześnie w zasadę laickości wpisana jest aktywna rola państwa w zakresie sprawowania nadzoru nad sferą religijną poprzez rozbudowany aparat administracyjny skupiony wokół Urzędu do spraw wyznań [dalej: Urząd, Diyanet⁶⁸]. Utworzenie tego konstytucyjnego organu gwarantuje art. 136 k.r.t., który w zakresie katalogu kompetencji Urzędu odsyła do odrębnej ustawy⁶⁹, podkreślając jedynie obowiązek respektowania zasady laickości i zachowania dystansu wobec „wszystkich politycznych poglądów i opinii”. Wspomniana ustawa precyzuje obowiązki Urzędu, wskazując na podejmowanie przezeń działań dotyczących „wierzeń, kultu i etyki islamu, oświecania opinii publicznej w sprawach ich religii oraz zarządzaniu świętymi miejscami kultu”⁷⁰. W praktyce funkcjonowanie Urzędu opiera się na wydawaniu opinii, opracowywaniu i tłumaczeniu a częstokroć cenzurze dzieł religijnych, wydawaniu urzędowych publikacji o charakterze religijnym, w tym wzorów kazań głoszonych przez imamów będących formalnie państwowymi urzędnikami, oraz zarządzaniu budowlami sakralnymi, w tym meczetami⁷¹.

Idea utworzenia i funkcjonowania Urzędu pierwotnie zakładała wyposażenie państwa w instytucjonalne ponderabilia umożliwiające utrzymanie odrębności i równowagi między konstytucyjnie zlaicyzowaną sferą publiczną a sferą prywatną, w której na co dzień dominuje sunnicki islam. Innymi słowy Diyanet jako instytucja apolityczna zapewniał i organizował muzułmańskiemu społeczeństwu wsparcie duchowe, dążył do jego integracji i ochrony przed wpływem destrukcyjnych ruchów religijnych uznawanych za sekty, zapewniał także w szkołach pluralizm nauczania religii i etyki⁷². W szerszym ujęciu działalność

68 Skrót od nazwy w języku tureckim, tj. *Diyanet İşleri Başkanlığı*. W języku angielskim przyjęto tłumaczenie – *The Presidency of Religious Affairs*.

69 Ustawa nr 633 z dnia 22 czerwca 1965 r. o utworzeniu i obowiązkach Urzędu do spraw wyznań. Po uchwaleniu Konstytucji z 1982 roku nie uchylono ustawy nr 633, która regulowała funkcjonowanie Urzędu pod rządami poprzedniej ustawy zasadniczej. Dokonano jedynie nowelizacji w 2005, 2010 i 2018 r.

70 T. Kucukcan, *Secular Nationalism and Incorporation of Religion by the State: Foundations of Civil Religion in Turkey*, <https://classic.iclrs.org/content/blurf/files/kucukcan%20obyu%20civil%20religion%20in%20Turkey.pdf> [dostęp: 26 marca 2021 rok], s. 5.

71 Zob. J. Falski, dz. cyt., s. 125; M. Özgenç, *Top cleric delivers Friday sermon in Mardin*, <http://www.hurriyetdailynews.com/top-cleric-delivers-friday-sermon-in-mardin-94823> [dostęp: 26 marca 2021 r.].

72 Informacje opublikowane na stronie archiwalnej *The Presidency of Religious Affairs the Republic of Turkey* w zakładce *Basic Principles, Aims And Objectives*.

Formuła świeckiego państwa w prawie Republiki Czeskiej i Republiki Tureckiej...

Urzędu przyczyniała się do tworzenia przestrzeni umożliwiającej jednostkom swobodne korzystanie z prawa do wolności sumienia, wyznania religijnego i światopoglądu gwarantowanych przez art. 24 k.r.t. Ten sam przepis stanowi bowiem o zakazie „wykorzystywania i nadużywania religii, uczuć religijnych i obiektów sakralnych w celu zapewnienia sobie osobistych lub politycznych wpływów lub korzyści albo w celu choćby częściowego oparcia podstawowego porządku prawnego, politycznego, ekonomicznego i socjalnego państwa na dogmatach religijnych”. Zatem działalność Diyanetu częstokroć motywowano obowiązkiem *implicite* sformułowanym w przytoczonym fragmencie art. 24 k.r.t. W ten sposób uzasadnienie znajdowała cenzura dzieł religijnych czy opracowywanie treści kazań imamów, tak aby były one pozbawione treści odwołujących się do polityki i retoryki ekstremistycznej.

Obecnie w Turcji zachodzi proces stopniowego odchodzenia od modelu opiekuńczego państwa laickiego na rzecz islamizacji życia publicznego i państwa wyznaniowego *in futuro*. Wygrana w 2002 roku Partii Sprawiedliwości Społecznej [dalej: AKP] pod wodzą Recepa Tayyipa Erdogana zapoczątkowała politykę proislamską państwa i marginalizację wewnętrznego znaczenia oraz pozycji sił zbrojnych powołanych przez Atatürka do obrony świeckiego charakteru państwa⁷³.

Diyanet stał się dla AKP narzędziem indoktrynacji religijnej i propagandy politycznej mającej na celu radykalizację społeczeństwa oraz powrót islamu do życia publicznego⁷⁴. Lekcje religii i etyki w szkołach podstawowych i średnich niegdyś oparte o zasadę pluralizmu, dziś sprowadzone zostały w większości do nauki islamu w jego sunnickim nurcie. Ponadto przywrócono system dwustopniowych szkół koranicznych. Dotychczas można było do nich wstąpić po ukończeniu szkoły podstawowej z ekspektatywą dalszej nauki tylko w seminariach duchowych. W nowym kształcie szkoły koraniczne będą alternatywą dla świeckiego systemu edukacji, zaś nadzór nad nimi będzie sprawował wyłącznie Diyanet. Zmianie uległa także sama wewnętrzna struktura Urzędu, w którym w większości zatrudniono oficjalnych muzułmańskich prawników i teologów (tzw. muftich) w miejsce najczęściej zwykłych urzędników. Tym samym dołączyli oni do grona zatrudnionych tam imamów i ulemów. Zmiany te umożliwiły wydawanie przez Diyanet formalnych zaleceń w sprawach życia religijnego,

⁷³ Zob. W.J. Korab-Karpowicz, *Koniec Turcji Atatürka: Po puczu Turcja zmierza ku islamizacji*, „Tygodnik Wprost”, sekcja: Wiadomości, Świat, <https://www.wprost.pl/tylko-u-nas/10015879/Koniec-Turcji-Atatuerka-Po-puczu-Turcja-zmierza-ku-islamizacji.html> [dostęp: 26 marca 2021 r.].

⁷⁴ Zob. D. Lepeska, *Turkey Casts the Diyanet. Ankara's Religious Directorate Takes Off*, „Foreign Affairs Magazine”, <https://www.foreignaffairs.com/articles/turkey/2015-05-17/turkey-casts-diyamet> [dostęp: 26 marca 2021 r.].

tw. fatw, które dla każdego praktykującego muzułmanina stanowią egzegezę Koranu i istotne wskazówki co do sposobu życia w zgodzie z *szari'atem*⁷⁵.

Orzecznictwo tureckiego Trybunału Konstytucyjnego jednoznacznie deprecjonuje wszelkie idee głoszące supremację jakiegokolwiek religii w relacji do państwa oraz uznaje istnienie państwa świeckiego jako gwarancję wolności religijnej. Jednocześnie podkreślając, że żadne organizacje, wspólnoty religijne nie mogą dominować nad instytucjami publicznymi i administracyjnym⁷⁶. W orzecznictwie podkreśla się także dopuszczalność limitowania przez państwo zakresu swobody korzystania przez jednostkę z jej wolności manifestowania własnej religii⁷⁷. Ograniczenie wolności uzewnętrzniania religii jest możliwe z uwagi na ochronę porządku publicznego i zasady świeckiego państwa⁷⁸.

Powyższy pogląd wpisuje się w stanowisko Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, który w sprawie Sahin przeciwko Turcji odniósł się do zakazu noszenia przez studentki hidżabu na terenie uniwersytetu będącego w świetle art. 130 k.r.t. państwową instytucją funkcjonującą w ramach systemu szkolnictwa wyższego nadzorowaną przez Radę Szkolnictwa Wyższego powoływaną przez prezydenta republiki⁷⁹. Zdaniem ETPC wprowadzenie zakazu noszenia hidżabu na terenie publicznych i świeckich uniwersytetów stanowi próbę pogodzenia wartości wyznawanych przez tureckie społeczeństwo od początku istnienia republiki⁸⁰. Sekularyzm jest gwarantem istnienia wartości demokratycznych, w tym wolności religijnej w państwie, gdzie większość obywateli praktykuje religię, której jedną z zasad jest prozelityzm. Zatem, według ETPC, nałożenie zakazu noszenia hidżabu ma na celu ochronę przestrzeni publicznej – wspólnej i dostępnej dla każdego obywatela, niezależnie od jego wyznania – przed nadmiernym eksponowaniem symboli jednej religii⁸¹. Podsumowując, ETPC przypomniał, że „w społeczeństwach demokratycznych, w których współistnieją kilka religii w obrębie jednej i tej samej populacji, może być konieczne wprowadzenie ograniczeń w wolności uzewnętrzniania religii w celu pogodzenia interesów różnych grup i zapewnienia poszanowania przekonań każdej jednostki”⁸².

75 Por. S.E. Cornell, *The Rise of Diyanet: the Politicization of Turkey's Directorate of Religious Affairs*, <http://www.turkeyanalyst.org/publications/turkey-analyst-articles/item/463-the-rise-of-diyamet-the-politicization-of-turkey%E2%80%99s-directorate-of-religious-affairs.html> [dostęp: 26 marca 2021 r.].

76 Zob. M. Safjan, dz. cyt., s. 53–54.

77 Zob. Judgment of the Constitutional Court of the Republic of Turkey dated 7.3.1989, Registry Nr. 1989/1, Judgment Nr. 1989/12.

78 Tamże.

79 Zob. Wyrok ETPCz z dnia 29 czerwca 2004 r., sygn. akt 44774/98.

80 Tamże, § 108.

81 Tamże, § 105–106 i § 109–110.

82 Tamże, § 97.

PODSUMOWANIE

Prześledziwszy konstytucyjnoprawne regulacje wolności myśli, sumienia i religii w Republice Czeskiej i Republice Tureckiej oraz wybrane orzecznictwo krajowych Trybunałów Konstytucyjnych i Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, należy stwierdzić, iż w znacznym stopniu w obu państwach regulacje normatywne odpowiadają standardom konstytuującym współczesne, demokratyczne państwo prawne. Jednocześnie zauważa się odmiennosc w postrzeganiu roli państwa w relacji z jednostką i jej religią oraz światopoglądem. Choć w konstytucjach obu państw zapisano gwarancje zapewniające swobodę korzystania z wolności myśli, sumienia i religii oraz zapewniono ich laicki charakter, to w istocie ukształtowano dwa odrębne modele postrzegania świeckości.

Na realizację przez Turcję zasady świeckiego państwa w praktyce przemożny wpływ wywarła obecność religii dominującej w społeczeństwie tureckim, któremu pomimo zachodzących zmian pokoleniowych bliżej do arabskiej kultury prawnej islamu aniżeli do rzymskiego poczucia prawa społeczeństw europejskich. Choć ideologia kemalizmu dalej funkcjonuje w świadomości Turków, a ich akcesyjne aspiracje do Unii Europejskiej pozostają aktualne, zauważa się coraz większą trudność w godzeniu standardów dyktowanych przez prawa człowieka z jurysprudencją islamu.

W Republice Czeskiej władze publiczne nie dysponują efektywnymi instytucjami prawnymi, za pomocą których możliwa byłaby skuteczna kontrola życia religijnego jednostek lub działalności konfesyjnej Kościołów i związków wyznaniowych⁸³. Normy konstytucyjne oraz orzecznictwo krajowego Trybunału Konstytucyjnego jednoznacznie chronią wewnętrzną autonomię wspólnot religijnych, zaś w sferze zewnętrznej zapewniają im równouprawnienie wśród świeckich, prywatnych lub publicznych osób prawnych oraz innych podmiotów prowadzących działalność gospodarczą⁸⁴. Jednocześnie aktywność administracyjno-prawna państwa zauważalna jest wobec grup religijnych stwarzających zagrożenie dla bezpieczeństwa i porządku publicznego oraz praw i wolności jednostki⁸⁵. W odniesieniu do tych grup organy publiczne podejmują działania, których celem jest ograniczenie ich działalności i negatywnego wpływu na społeczeństwo.

Powyższe rozważania skłaniają do sformułowania tezy, wedle której – parafrazując K. Walczuka – formalne istnienie państwa laickiego *de iure* nie jest jednoznaczne z istnieniem państwa laickiego *de facto*⁸⁶. O ile w odniesieniu do

⁸³ Zob. Z. Horák, dz. cyt., s. 258.

⁸⁴ Por. tamże; Pl.ÚS 6/02, cz. 4 i 8, pkt 5 uzasadnienia.

⁸⁵ Zob. T. Havlíček, *Church-state relations in Czechia*, „GeoJournal” 2006, t. 67(4), s. 340.

⁸⁶ Por. K. Walczuk, dz. cyt., s. 47.

Republiki Czeskiej aktywność państwa w wymiarze pozytywnym i negatywnym jest koherentna z normami konstytucyjnymi, o tyle traktując o Republice Tureckiej, koniecznym jest zwrócenie uwagi na dostrzegalną ewolucję rozumienia jej świeckości. Z modelu państwa radykalnie świeckiego opartego na tzw. separacji wrogiej przekształciła się *de facto* w model państwa umiarkowanie świeckiego z refleksją separacji skoordynowanej⁸⁷.

BIBLIOGRAFIA

- Ateizm agnostyczny i agnostycyzm epistemologiczny [w:] *Stanford Encyclopedia of Philosophy: Atheism and Agnosticism*, <https://plato.stanford.edu/entries/atheism-agnosticism>.
- Banaszak B., *Komentarz do art. 53 Konstytucji RP* [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012, Legalis [dostęp: 26 marca 2021 r.].
- Bar W., *Wolność religijna w Dâr al-Islâm. Zagadnienia prawa wyznaniowego*, Lublin 2003.
- Borecki P., *Państwo laickie w świetle dorobku współczesnego konstytucjonalizmu europejskiego*, „Adam Mickiewicz University Law Review” 2016, nr 6.
- Chmielowska D., Sobczak M., *Demokracja po turecku*, „Studia Europejskie” 2016, nr 4.
- Cornell S.E., *The Rise of Diyanet: the Politicization of Turkey’s Directorate of Religious Affairs*, <http://www.turkeyanalyst.org/publications/turkey-analyst-articles/item/463-the-rise-of-diyamet-the-politicization-of-turkey%E2%80%99s-directorate-of-religious-affairs.html>
- Falski J., *Zderzenie państwa świeckiego z państwem wyznaniowym. Turecki spór o laickość* [w:] *Państwo wyznaniowe. Doktryna, prawo i praktyka*, red. J. Szymanek, Warszawa 2011.
- Freeman M., *Prawa człowieka*, tłum. M. Fronia, Warszawa 2007.
- Garlicki L., *Komentarz do art. 15 [w:] Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Komentarz do artykułów 1–18, t. 1*, Warszawa 2010, Legalis [dostęp: 26 marca 2021 r.].
- Granat, M., *Granice wolności religijnej w społeczeństwie pluralistycznym* [w:] *Kultura i Prawo: materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat „Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej”*, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003.
- Grat I.S., *Stanowisko prawnonaturalne Czesława Strzeszewskiego na tle poglądów polskich tomistów*, Białystok 2009.

⁸⁷ Autorzy wykorzystali terminologię opracowaną przez J. Krukowskiego. Zob. J. Krukowski, *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 2000.

Formuła świeckiego państwa w prawie Republiki Czeskiej i Republiki Tureckiej...

- Havlíček T., *Church-state relations in Czechia*, „GeoJournal” 2006, t. 67(4).
- Horák Z., *Religion and the Secular State in the Czech Republic* [w:] *Religion and the Secular State: Interim National Reports*, red. J. Martinez-Torrón, W.C. Durham, Jr., Washington, D.C. 2010.
- Hrdina I.A., *Wolność religijna w porządku konstytucyjnym Republiki Czeskiej*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2008, t. 8.
- Józwicki W., *Komentarz do art. 4 [w:] Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych. Komentarz*, Warszawa 2018, Legalis [dostęp: 26 marca 2021 r.].
- Korab-Karpowicz W.J., *Koniec Turcji Atatürka: Po puczu Turcja zmierza ku islamizacji*, „Tygodnik Wprost”, sekcja: Wiadomości, Świat, <https://www.wprost.pl/tylko-u-nas/10015879/Koniec-Turcji-Atatuerka-Po-puczu-Turcja-zmierza-ku-islamizacji.html>.
- Krukowski J., *Kościół i państwo. Podstawy relacji prawnych*, Lublin 2000.
- Kucukcan T., *Secular Nationalism and Incorporation of Religion by the State: Foundations of Civil Religion in Turkey*, <https://classic.iclrs.org/content/blurp/files/kucukcan%20byu%20civil%20religion%20in%20Turkey.pdf>.
- Lepeska D., *Turkey Casts the Diyanet. Ankara's Religious Directorate Takes Off*, „Foregin Affairs Magazine”, <https://www.foreignaffairs.com/articles/turkey/2015-05-17/turkey-casts-diyamet>.
- Leżański T., *Wstęp do Konstytucji Republiki Tureckiej* [w:] *Konstytucja Republiki Tureckiej*, tłum. K. Wojciechowska-Litwinek, D. Haftka-Işik, Warszawa 2013.
- Özgenç M., *Top cleric delivers Friday sermon in Mardin*, <http://www.hurriyetdailynews.com/top-cleric-delivers-friday-sermon-in-mardin-94823>.
- Pietrzak M., *Demokratyczne, świeckie państwo prawne*, Warszawa 1999.
- Płoszka A., *Koncepcja marginesu oceny w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka – zarys problematyki* [w:] *Rola Trybunałów i Doktryny w Prawie Międzynarodowym*, red. A. Garnuszek, P. Sosnowski, Warszawa 2010.
- Potz M., *Granice wolności religijnej*, Toruń 2015.
- Příbyl S., *Význam nálezu Ústavního soudu ČR č. 4/2003 Sb. pro vývoj vztahů státu a církvi v ČR*, „Revue církevního práva” 2004, nr 3 (29).
- Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe*, red. N. Sahgal, A. Cooperman i in., Washington, D.C. 2017.
- Rogowska A., *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie polskiego Trybunału Konstytucyjnego*, Warszawa 2015.
- Safjan M., *Wolność religijna w konstytucjach państw europejskich* [w:] *Kultura i Prawo: materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat „Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej”*, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 2003.
- Szkudlarek M., *Od Atatürka do Erdogana – ewolucja roli religii w Turcji w okresie rządów AKP*, „Refleksje. Pismo naukowe studentów i doktorantów WNPiD UAM” 2014, nr 9.

- Šimáčková K., *Ideologická neutralita státu a postavení církvi v České republice*, „Revue církevního práva” 2006, nr 3 (35).
- Ślipko T., *Zarys etyki ogólnej*, Kraków 1984.
- Walczuk K., *Demokratyczne państwo prawne – tylko świeckie? Zagadnienia teoretyczne [w:] Standardy bezstronności światopoglądowej władz publicznych*, red. A. Mezglewski, A. Tunia, Lublin 2013.
- Warchałowski K., *Rozwój idei wolności religijnej od początków chrześcijaństwa do czasów nowożytnych*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2005, t. 8.
- Zimniak-Hałaško M., *Raj oswojony. Antropologia nowych ruchów religijnych*, Warszawa 2003.

STRESZCZENIE

Wolność religijna na kanwie dorobku współczesnej myśli prawnej powszechnie uznawana jest jako fundamentalne prawo człowieka, którego treść obejmuje także kategorię myśli i sumienia. W demokratycznym państwie prawnym w problematykę wolności religijnej wpisuje się koncepcja świeckiego charakteru państwa, która to w sposób naturalny definiuje pozycję instytucji konfesyjnych w państwie oraz konstytuuje model działania organów publicznych wobec jednostki. Jednakże faktyczna rola religii i instytucji na niej budowanych w zależności od kontekstu społecznego jest różna i w odmienny sposób rozumiana. W przypadku Republiki Czeskiej i Republiki Tureckiej dostrzega się w istocie dwa ujęcia tej samej kategorii normatywnej. Choć *de iure* oba państwa w myśl swych konstytucji posiadają laicki charakter, to rzeczywiste postrzeganie tej zasady przez władze publiczne jest relatywizowane przez pryzmat obecności czy też braku religii dominującej w społeczeństwie danego państwa. Wobec czego celem przedmiotowego opracowania będzie przedstawienie, w jaki sposób i z jakim skutkiem czeski oraz turecki ustrojodawca inkorporował koncepcję państwa laickiego i wolności konfesyjnych do rodzimych systemów konstytucyjnych oraz jak norma prawna w różnych warunkach społecznych może być różnie interpretowana.

Słowa kluczowe: wolność religijna, zasada świeckiego państwa, konstytucja, Islam, demokratyczne państwo prawne.

FREEDOM OF THOUGHT, CONSCIENCE AND RELIGION AND THE PERCEPTION OF
THE SECULAR STATE IN THE CONSTITUTIONS OF THE CZECH REPUBLIC
AND THE REPUBLIC OF TURKEY – DIAGONAL APPROACH

Religious liberty on the basis of the output of modern legal thought is widely recognized as a fundamental human right, the content of which includes, also the category

of thought and conscience. In a democratic legal state, of the issue religious freedom is part of the concept of the secular character of the state, which naturally defines the position of confessional institutions in the state and constitutes a model of action of public bodies towards the individual. However, the actual role of religion and institutions built on it depending on the social context is understood in a variety of way. In the case of the Czech Republic and the Republic of Turkey, two approaches of the same normative category are in fact noticed. Although *de iure*, according to their constitutions, both states have a secular character, the actual perception of this principle by public authorities is relativized through the prism of presence or absence of religion dominating in the society of a given state. Therefore, the aim of this study will be to present how and with what effect the Czech and Turkish legislator incorporated the concept of a secular state and confessional freedoms into domestic constitutional systems, and how a legal norm in different social conditions can be interpreted differently.

Keywords: religious freedom, the principle of a secular state, constitution, Islam, a democratic state of law.